

NEIGIAMŲ ŽMOGAUS GYVENIMO APRAIŠKŲ RYŠYS SU PELĖDOS VAIZDINIŲ LIETUVIŲ IR SLAVŲ ETNINĖJE KULTŪROJE

Birutė Jasiūnaitė, Jelena Konickaja
Vilniaus universitetas, Vilnius

<https://doi.org/10.12797/9788381388030.14>

ANOTACIJA. Straipsnyje pristatomas etnolingvistinis lyginamojo pobūdžio tyrimas, kuriame pagrindinis dėmesys skiriamas pelėdos traktuotei lietuvių ir slavų kalbose ir etninėje kultūroje. Pelėda nuo seno siejama su neigiamais žmogaus gyvenimo aspektais. Šį santykį rodo: 1) neigiamos reikšmės zoomorfinės metaforos (*pelėda – negraži moteris, išpūstakis žmogus, naktimis nemiegantis žmogus*), 2) tautosakos tekstuose aptinkami demonizavimo motyvai, ironiškas vertinimas (*pelėda – ragana, epideminė liga, pasipūtusi aristokratė, netikra nuotaka*), 3) tradiciniuose tikėjimuose – gebėjimas pranašauti nelaimės, mirtį, nesantuokinio vaiko gimimą.

Straipsnio tikslas – nurodyti pagrindinius neigiamos traktuotės lietuvių ir slavų kalbose ir kultūrose panašumus ir skirtumus. Ryškiausi panašumai nustatyti tradicinėje simbolikoje (ryšys su mirtimi, anuo pasauliu, tamsa, piktosiomis jėgomis). Skirtumų aptikta lietuvių ir slavų frazeologijoje, metaforinėje sistemoje. Prie neigiamos pelėdos traktuotės prisideda šio paukščio vizualieji ir akustiniai ypatumai (išvaizda, naktinis gyvenimo būdas, žmogaus ausiai nemalonūs balsas).

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *etninė kultūra, zoomorfinė (ornitomorfinė) metafora, metaforika, tradicinė simbolika, frazeologija.*

I vairūs gyvosios ir negyvosios gamtos reiškiniai, nuolatos lydintys tradicinės kaimo kultūros atstovus, paliko labai ryškų pėdsaką jų jausenoje, mąstysenoje, lėmė tik jiems būdingą, savitą pasaulio suvokimą. Paukščiai – nuolatiniai valstiečio sodybos gyventojai, kurių elgseną, įpročius galima kasdien iš arti stebėti įvairiais metų laikais. Nejučiomis su jais pradedama sieti ir žmogaus gyvenimo apraiškas: tiek geras, teigiamas, tiek ir blogas, neigiamas. Kaip rašoma žinomo lietuvių kultūros veikėjo Igno Končiaus (1996, 107) etnografiniuose atsiminimuose, „žmonės yra itin susigyvenę su visais tais paukščiais, gyvuliais, kad kai kuriam rečiau besirodant ima laikyti tai kokia pranašyste ir, žinoma, ne prieš gera. Vis laukia blogo. O gero, matyt, labai mažai tėra“.

Kai kurie plėšikauti, svetimus jauniklius grobti linkę arba naktimis medžiojantys paukščiai (ši kartą pasirinkome pelėdą) lietuvių ir slavų tautų tradicinėje etni-

nėje kultūroje nuo seno siejami su neigiamais žmogaus gyvenimo reiškiniiais. Galima skirti kelis šio savotiško santykio aspektus: 1) kalbos lygmeniu – žmogui taikomas neigiamos reikšmės zoomorfines (su gyvūnais susijusias) metaforas, 2) tautosakos teksto lygmeniu – plėšriųjų¹ paukščių demonizavimo motyvus, pasitaikančius pasakojamojoje tautosakoje, ypač pasakose, mitologinėse sakmėse, tragiškus ar komiškus dainų motyvus, 3) tradiciniuose tikėjimuose minėtiesiems gyvūnams priskiriamą gebėjimą pranašauti ateitį, būsimas nelaimės: šeimos narių mirtį, nesantuokinio kūdikio gimimą.

Šiame straipsnyje pamėginsime atskleisti, kaip šis santykis pasireiškia keliose skirtingose tautose, kodėl minėtasis gyvūnas bemaž visuotinai vertinamas neigiamai, kokių neigiamos jo traktuotės panašumų ar skirtumų galima aptikti lietuvių ir slavų etnokultūrinėje sampratoje. Įvairaus pobūdžio empirinė kalbos ir tautosakos medžiaga šiam darbui rinkta iš LKŽ t. 1–20 (1941–2002), PŽ (2009), slavų kalbų ir slavų frazeologijos žodynų: eSSKJ, LFŽ (1968), MBCp (2018), etnolingvistinio žodyno *Славянские древности* t. 1–5 (1995–2012), įvairių tautosakos rinkinių: LLD I, LPĮ, LTs, LTa, JuodKn, VMV, AM, OPS, ČUS, ПтП, PRS, straipsnių etnografijos ir entolingvistikos temomis ir kt.²

PŽ duomenimis, pelėda lietuvių kalbos tradiciniuose stereotipuose laikoma negražumo, apsilaidimo, itin prastos išvaizdos etalonu, kuris gali būti taikomas tiek moterims, tiek ir vyrams. Tai ypač gerai matyti iš pašiepiamų, ironiškų lyginamųjų frazeologizmų: *Gražus kaip pelėda* (iron.) Bsg (KrvP); *Pasišiaušęs kaip pelėda* Klk. Kalbėtojams paprastai užkliūva neįprastai didelės, išpūstos pelėdos akys ir įdėmus, tarsi sustingęs jų žvilgsnis, todėl ir sakoma: *Jo akys didelės kaip pelėdos* Vp; *Ko žiūri kaip pelėda akis ištempus?* Všn; *Akys kaip pelėdos, kai kermošiun rėdos* VlK (KrvP). Minėtoji pelėdų išorės ypatybė – didelės apskritos akys – neretai pabrėžiama ir slaviškuose palyginimuose, pvz., baltarusių *вылупиць вочы як сова* ‘išpūsti akis kaip pelėda’ МВБлр., rusų *глядит как сова, выпучив глаза* ‘žiūri kaip pelėda, akis išvertęs’ (Даль 2014, 6413). Pridėtina, kad palyginimas su pelėdos žvilgsniu vartojamas, kai kalbama apie nepatenkintą, nedraugišką žmogaus žvilgsnį, pvz., slovėnų *gleda kot sova* ‘žiūri kaip pelėda’ eSSKJ.

Su šiuo paukščiu įvairiose Lietuvos vietose dažnai lyginamas ir negražiai sėdin-tis, kiurksantis, rėpsantis žmogus: *Ir rėpso kaip pelėda ant tvoros* Up; *Kiurkso lyg pelėda veselioj* Rs; *Tupi kaip pelėda pupose* Žg. Panašių palyginimų slavų kalbose neaptikome, išskyrus nebent lenkų *siedzieć jak sowa* ‘tupėti kaip pelėda (be nuo-

1 Anksčiau pelėdas ornitologai buvo priskyrę prie plėšriųjų paukščių, tačiau dabar jie laikosi nuomonės, kad skirtinas atskiras būrys – pelėdiniai (*Strigiformes*). Abiejų grupių panašumas atsirado dėl vienodo gyvenimo būdo, o ne dėl giminingumo (Ivanauskas 1971, 154).

2 Literatūros sąrašė nurodytos tik naujai įsivestos lietuviškų šaltinių santrumpos, visos kitos pateikiamos kaip LKŽ ir PŽ. Visur išlaikoma originalo pavyzdžių rašyba.

taikos, paniurusiam)“ (SGJP 2, 163). Kaip matome, lenkai taip nusako statišką pasyvaus, nusiminusio žmogaus būseną.

Pelėda – naktinis paukštis, todėl ją ir primena tie, kurie mėgsta dienos metu šiek tiek pasnausti, privengia šviesos arba turi prastą įprotį trunkytis, bastytis naktimis: *Užsimerkus kaip pelėda* Grk; *Bijo šviesos kai pelėda* Km; *Ir naktinės (valkiosis naktimis) kaip pelėda* Pln. Naktį medžiojanti, o dieną mieganti pelėda paleido į pasaulį ir žemaitišką frazeologinį miegaliaus, apsnūdėlio pavadinimą *miego pūcė*³ Prk.

Slavų kalbose naktinio paukščio lyginimas su žmogumi, kuris vėlai eina gulti arba apskritai nemiega naktimis, irgi gana populiarus, plg. atitinkamo bulgarų zoonimo perkeltinę reikšmę ‘човек, който има навика да си ляга късно през нощта’ (‘žmogus, kuris turi įprotį eiti miegoti vėlai vakare’) arba baltarusių lyginamąją konstrukciją *як сова* ‘kaip pelėda (sakoma apie naktimis nemiegančią žmogų)’. Rusų kalboje užfiksuota žodžio *сова* perkeltinė reikšmė ‘žmogus, kuris vakare arba naktį jaučiasi žvalėsniis negu rytą’ (SO)⁴, vienas ukrainiečių pelėdos pavadinimas irgi susijęs su miegu: *сплюшка*⁵ yra veiksmažodžio *спати* ‘miegoti’ vedinys. Kai kuriose slavų patarlėse atsispindi pelėdai būdinga dienos šviesos baimė, plg. ukrainiečių *Сові сонце очі коле* ‘Saulė pelėdai akis bado’; *Чи може сова на сонці дивитися?* ‘Argi gali pelėda į saulę žiūrėti?’ (ПТП 222).

Kai kurie lietuvių palyginimai aiškiai folklorinės kilmės. Kaip matysime toliau, jie atsiradę dėl populiarių tradicinių tikėjimų ar etiologinių⁶ sakmių įtakos: *Bijo kaip merga pelėdos balso* Jrb (LTs V 127); *Esi gražus kaip pelėdos vaikas* (iron.) Mrk (KrvP); *Giria kaip pelėda savo vaikus* (be saiko) Snt. Panašiai ir rytų slavai – baltarusiai, ukrainiečiai – apie pelėdos vaikus yra ne pačios geriausios nuomonės – ironiškai sakoma: *Гадала сава дзеці і няма на што глядзеці* ‘Augino pelėda vaikus ir nėra į ką žiūrėti’ (Янкоўскі 1992, 115, 122), *У сові і погані совенята, а все їй найкраці* ‘Nors pelėdos pelėdžiukai ir bjaurūs, jai vis tiek patys gražiausi’ (ПТП 221), plg. dar lenkų *U sowy nic pięknieszego nad jej sowięta* ‘Pelėdai nėra nieko gražesnio už savo pelėdžiukus’ (Hampl 2012, 169).

Zoomorfine pelėdos metafora lietuvių kalboje pejoratyviškai pavadinama negraži, netvarkinga moteris ar mergina: *Tokia pelėda, kas aną ims!* Krš. Kai kuriose

3 Šis žodis – kai kurių žemaičių šnektų latvizmas, reiškiantis ‘pelėda’.

4 Plg. dar veiksmažodžius, paplitusius slavų kalbose, pasidarytus iš minėtojo paukščio pavadinimo ir reiškiančius ‘apsnūsti, atsipalaiduoti, tapti ištižusiam’: rus. *осоветь*, ukr. *осовіти*, balt. *асавець*. Lenkų kalboje *sowiec* reiškia ‘nuliūsti, pašidaryti apatiškam’. Lietuviai tokių fizinių ar emocinių būsenų su pelėda paprastai nesieja.

5 Vidurio Ukrainoje esama padavimo, pasakojančio, kodėl pelėda gali matyti tiktai naktį. Dievas ir velnias pasidaliję pasaulį ir paklausę paukščių, kurie jų norintys likti su Dievu, kurie tarnauti velniui. Velnio tarnybon sutikę stoti kranklys, apuokas ir pelėda. Pastaroji, nelabojo įsakyta, rodžiusi jam, kur yra mažųjų paukštelių lizdai. Už tai Dievas perpykęs ir apakinęs pelėdą. Velnias stengęsis ją išgydyti, bet tai pavykę tik iš dalies. Nuo to laiko pelėda mato tiktai naktį (Кононенко 2017, 52).

6 Aiškinančių įvairių gyvūnų, augalų ar kitokių reiškinių, jiems būdingų savybių atsiradimą.

slavų kalbose šio paukščio pavadinimas irgi turi bendrą perkeltinę reikšmę 'negrąži moteris'. Pavyzdžiui, slovėniškai sakoma: *Kaj sploh hoče ta stara sova?* 'Ko apskritai nori ši sena pelėda?' SSKJ. Panašiai ir čekai vadina nesimpatiską moterį *sova / sůva* (Hampl 2012, 73).

Lietuvių liaudies dainų pelėda dažniausiai elgiasi gana komišškai. Ji labai linkusi pasigirti, pasipuikuoti savo tariamu gražumu: *Ar mano ne akys, ar ne zerkolai? Ar mano ne pilvas, ar ne geldelė? Ar mano ne kojoms, ar ne šakelės?* Ob (AM 417). To gražumo iš tiesų jai labai stinga, nes ji išsprogtakė, apžėlusiomis kojomis, kumpu snapu: *Tu, pelėda didžiaake, ant pečkelės snaudi* Vlk (TŽ I 264); *Apžėlkušė pelėda, margaplūksnė pelėda dėš kiaušinį* NS 1358; *Kumpu snapu pelėda* DrskD 249. Toks savimyliškas šio paukščio elgesys fiksuojamas ir kai kurių slavų tradicinėje kultūroje, pvz., ukr. *Знає сова, що красна сама* 'Žino pelėda pati graži esanti' (ПтП 221). Iš tiesų ši margaplūksnė gražtumu nepasižymi, plg. balt. *Сава мая рабая, крылілі твае тупыя* 'Pelėda mano margoji, tavo sparnai buki' (Швед 2016, 316).

Iš lietuvių dainų tekstų aiškiai matyti, kad pelėda tradiciškai vaizduojama turtiniga, tuščiagarbė, pasipūtusi, kitaip sakant, pasižyminti visais itin aukštos, kilmingos ponios – dvarponės bruožais (Jokimaitienė 1970, 73). Panašiai sakoma ir baltarusių dainoje: *...На тым на дубу // На дубовенькім, // На тым на кляню // На клянвененькім, // Там сядзела сава, // Сава-барыня* 'Tame ąžuole ąžuolėlyje, tame kleve klevelyje tupėjo pelėda, pelėda – ponija' (Швед 2016, 325). Ši įnoringa aukštojo luomo atstovė labai noriai lankosi miško žvėrių ir paukštelių pasilinksminiuose, ten ateina net ir neprašyta, vaišinasi pyragu, šoka su mažu žvirbleliu, o šis netyčia numina savo nerangiai šokėjai koją: *Atkando pelėda pyrago galą* ČUS 167; *Numynė žvirblis pelėdai koją* LTs V 330. Pastaroji vaikų dainelės frazė yra virtusi populiaria patarle, vartojama norint pašiepti tariamą silpnesnio žmogaus skriaudą, padarytą kur kas stipresniam, dėl kurios šis perdėtai linkęs dejuoti, skųstis.

Komišką, nelygią žvirblio ir pelėdos porą nesunku aptikti ir slavų tautosakoje, plg. baltarusių *Касы заяц, касы заяц / На прыпечку граець, / Сава з вераб'ем / Пайшла скакаць* 'Žvairas zuikis, žvairas zuikis prieš saulutę groja, pelėda su žvirbliu išėjo šokti' (Швед 2016, 327–328), rusų *Сова кума, воробей зятек* 'Pelėda kūma, žvirblis žentelis' (Даль 2014, 6413). Pelėdos dalyvavimas vestuvėse gali būti ir kitoks, pvz., baltarusių pasakoje, kurios siužetas yra žvirblio vestuvės, ji per puotą išgaidina visą žvirblio vestuvininų pulką (*нашаму вераб'ю дружбу разагнала* 'mūsų žvirblio palydą išvaikė'), o pačiam jauniuiui nuplėšia sparnus (*Аж у ночы, апоўначы, сава прылятае: як ханіла вераб'я – крыла ададрала!* 'O naktį, nakties vidury atlėkė pelėda, kai nutvėrė žvirblį – sparnus jam nuplėšė') (Швед 2016, 317–318).

Slavų tautose pelėda turi ir kitokių ryškių moteriškosios simbolikos bruožų. Matyt, tai lemia šio žodžio gramatinė giminė, plg. (Толстой 1995). Čia margoji nakties paukštė jau nebe prašmatni aristokratė, o suvargusi, vieniša moteris, paprastai našlė arba senmergė. Tai gerai matyti iš rusų patarlės *Совушка – вдовушка*

бедокурная 'Pelėdėlė – našlėlė, bėdų pilna' (СДр V 97), plg. kitų slavų zoomorfines metaforas: balt. *Сава, соўка, маладая ўдоўка* 'Pelėda pelėdėlė, jaunoji našlėlė' (Барташэвіч 1972, 405); *Живецца як той саве* 'Gyvena kaip toji pelėda (apie vienišą, nuošaliai nuo kitų gyvenantį žmogų)' МВСр. Įdomu, kad apie pelėdų vienišumą rašo ir ornitologai. Anot Tado Ivanausko (1971, 157), pelėdos yra vieniši paukščiai – gyvena poromis ir net per migraciją nesirenka būriais, išskrenda kiekvienas atskirai.

Vienatvė, žinoma, nėra maloni būseną. Toliau plėtojant moters vienišumo temą slavų etninėje kultūroje, nesunku apčiuopti jos ryšį su erotiniais vaizdiniais. Vieniša moteris (nesvarbu, mergina ar našlė) dažnai linkusi ieškoti partnerio ne visai teisėtais būdais. Teisėtas, tradiciškai aprobuotas būdas yra santuoka. Nesusituokusių porų santykiai būdavo griežtai smerkiami, ką jau kalbėti apie nesantuokinį kūdikį. Tai rodo, pavyzdžiui, baltarusių pejoratyvas *сава смаленая* 'pelėda smaluotoji' (СДр V 97), taikomas pavainikį pagimdžiusiai mergaitei. Nepamirština, kad daug kur Lietuvoje (kaip, beje, ir gretimuose slavų kraštuose) buvo priimta „prisiradusios“ mergaitės sodybos vartus, jos klėties duris ištepti, išbjauroti degutu: iš to kaimo bendruomenė sužinodavo apie jos nešlovę⁷. Bloga lemiantis pelėdos balsas lydi tokią merginą ir lenkų dainoje: *Sówka po boru huka, Kasia piastunki szuka* 'Pelėda po šilą ūkauja, Kasia auklės ieško' (СДр V 97).

Vestuvėse tradiciškai daug kas leidžiama. Ukrainiečiai prieš jaunųjų pirmąją naktį dainuodavo pašiepiamas erotinio turinio dainas, kuriose pelėda reiškia nuotaką, pvz: *Ой привезли да сову з села, садовили да на покуті; тут вона да непрошена, буде вона покундошена* 'Oi atvežė pelėdą iš kaimo, patupdė į kambarą; čia ji [pateko] neprašyta, bus ji pakibinta' (СДр V 98). Apskritai, slavų folklorinei tradicijai būdinga įterpti pelėdą į pačias vestuvių apeigas. Anot Aleksandro Guros (1997, 583), Bresto srities baltarusių vestuvėse nuotaką parodijuoja „pelėda“ – persirengusi senė arba vyriškis – jaunojo pusbrolis. Vyriškai apsitaisiusi „pelėda“ su pakuline barzda, su šluota rankose, įsikandusi papirosą, jaunikiui su savo pulku atvykus į jaunosios namus, drauge su „pelėdžiukais“ – kitomis moterimis – įsitaiso užstalėje. Jaunojo pulkas veja „pelėdyną“ lauk iš užstalės, uždega „pelėdos“ barzdą ir degtine išperka iš jos vietą jaunikiui⁸.

7 Kitokia interpretacija pateikta Inos Šved (2016, 323) straipsnyje. Ji rašo, kad Bresto srityje komiškai aprengtą „jaunąją“ prie stalo vadina pelėda su pelėdžiukais. Tikrieji piršliai bando ją išvyti, net padegdami ant jos pakulas. Turėjos nuomone, iš čia ir kilo posakis *сава смаленая*.

8 Netikri vestuvinių, užgrobę tikrųjų vietą, labai būdingi ir lietuvių apeigoms, tik čia matome ne vieną „nuotaką“, o abudu „jaunuosius“. Juos vaidina artimi jaunavedžių giminaičiai: vyras apsirengia moterimi, o moteris – vyru. Paprastai greta esama ir netikro „piršlio“, kuris šoka į akis iš bažnyčios parvažiavusiems jauniems ir jų piršliui, tvirtindamas, kad netikroji pora esanti tikroji. Tokį vaidinimą, iš kurio visiems buvo gardaus juoko, man teko stebėti per savo senelių auksines vestuves, kurios vyko Žemaitijoje, Endriejavo miestelyje (Klaipėdos raj.) 1973 metais (B. J.).

Lietuvių dainose mergaitės šmaikščiai pasijuokia iš nevykėlių bernelių, lyginamos juos su šiuo papurusiu, pasišiaušusiu nakties paukščiu: *Sėdž bernelis už stalelio, kaip pelėda purpso* Šl. Netikusių pelėdos bruožų dažnai kliūva ir komiškai apdainuojamiems tradicinių vestuvių veikėjams: *[Suočia] sėdi kai pelėda, žiūri kai apuokas* Kp (TDr I 237); *[Jaunikio] kojos kai kielės, galva kai pelėdos* Kp (TDr I 250)⁹. Kaip matome, vestuvių dalyviai, ypač „anos šalies“ atstovai, tyčia vadinami negražiais, nevykusiais. Pabrėžtina, kad toks elgesys toleruojamas tik per vestuves, kitomis progomis viešai tyčiotis draudžiama.

Žinomoje lietuvių etiologinėje sakmėje palyginti nepiktai, atlaidžiai ironizuojama perdėta, neprotinga motinos meilė vaikams ir neigiami jos padariniai. Pasakojama, kad Dievas prašęs pelėdos išrinkti jam visų gražiausią paukštytį. Ši ieškojusi labai ilgai ir rūpestingai, bet vis dėlto galiausiai išrinkusi savo pelėdžiuką: *Pelėda ieškojus perieškojus visus paukščius, bet niekur tokio neatradus gražaus kai savo vaiką* Grz (JuodKn 177). Su šiuo siužetu neabejotinai susiję ir minėtieji folklorinės kilmės palyginimai, kai kurios patarlės. Lenkų supratimu, pelėda virto naktiniu paukščiu, norėdama kaip nors išvengti kitų paukščių patyčių. Šie negailėstingai šaipėsi iš vargšės motinos, kuri be saiko gyrėsi nebūtu savo pelėdžiukų gražumu (СДр V 97)¹⁰. Tiek lietuvių, tiek slavų folklorinėje tradicijoje aptinkame ir kitokių aiškinimų, iš kur atsirado pelėdų polinkis į naktinį gyvenimo būdą¹¹.

Kadangi pelėda dėl tam tikrų ypatybių, ypač dėl naktimis girdimo nemalonaus ūbavimo, lietuvių tautosakoje demonizuojama, siejama su piktosiomis jėgomis, stebuklinėse pasakose kartais pasitaiko raganos pasivertimo šiuo paukščiu motyvas: *Ji [ragana], būdavo, pasiverčia in katę, in pelėdą, gaudydavo paukščius, kepdavo ir ėsdavo* Brt (OPS 28). Norbertas Vėlius (2011, 208) lietuvių mitologinėse sakmėse tokio zoomorfinio raganos pavidalo nėra užfiksavęs, tačiau ragana gali pasiversiti kitokiais paukščiais: šarka, kurapka, kregždė.

Šiek tiek kitaip yra slavų tautosose. Baltarusijos Polesės gyventojai ir lenkai laiko pelėdą velnio paukščiu, mano, kad ši netikusi paukštė ir kilusi iš paties nelabojo (БЭСЛ 386), todėl gyvenanti amžinai. Lenkijoje ir Hercegovinoje žinomas raganų gebėjimas virsti pelėdiniais paukščiais – pelėdomis, apuokais. Serbų supratimu, toks zoomorfinis pavidalas būdingas kai kurioms epideminėms ligoms. Minėtinas dar ir baltarusių pejoratyvinis kreipimasis į piktą moterį: *Ведзьма ты кіеўская, сава Дуная!*

9 Šitai norima pasakyti, kad jaunikio kojos labai plonos, o galva labai didelė, susivėlus.

10 Pabrėžtina, kad pelėda – motina kai kuriose lietuvių vaikų dainose vertinama ne neigiamai, o itin teigiamai. Ji suka lizdą, peri vaikus, o paskui labai rūpestingai juos prižiūri: *Lėkė Kaunan pelėda. / Pirko muilą pelėda. / Prausė vaikus pelėda. / Gražūs vaikai pelėdos* (cituojiama iš atminties – B. J.).

11 Štai ukrainiečiai pasakoja, kad pelėda kadaise yra buvusi baisaus pasakų paukščio Kuko (jis, beje, žinomas ir lietuviams) pavaldinė ir tarnavusi šiam „policajumi“ – be gailėsčio variusi kitus paukščius tiesiai piktajam savo šeimininkui į nasrus. Įniršę paukščiai galiausiai nugalabijo Kuką, o jo parankinė pelėda, bijodama pelnyto keršto, iki šiol linkusi tūnoti tamsoje (UM 412).

‘Ragana tu Kijevo, pelėda Dunojaus!’ (СДр V 96). Kaip matome, raganų burtų galia geba aprėpti tikrai nemažą slavų gyvenamą teritoriją. Rimčiau kalbant, galima nurodyti, kad Dunojaus pelėdos lietuviai visai nepažįsta, tačiau Kijevo raganos ir jų garsusis kalnas jiems gerai žinomas: tai, aišku, skolintas, bet pakankamai populiarus mitologinių sakmių motyvas. Prisimintina, kad zoomorfinių varnos, šarkos arba pelėdos pavidalą lietuvių ar slavų pasakojamojoje tautosakoje gali įgyti daugelis neigiamųjų mitologinių personažų: velnias, aitvaras, undinė, miškinis.

„Velniška“ pelėdos prigimtis gerai matyti ir iš ukrainiečių patarlės: *Сова не родить сокола, а такого ж чорта, як сама* ‘Pelėda neišperės sakalo, tik tokį pat velnią, kaip ir ji pati’ (ПІрП 22), plg. analogišką lie. patarlę *Pelėda neišperi vanagėlio raibojo*.

Pelėdiniai paukščiai savo klastingu balsu, primenančiu kvatojimą, gąsdina ir mulkina nakties keliautojus, kartais netgi pranašaudami jiems nelaimę ar netolimą mirtį: *Сидить пугач на могилі – / Та як пугу! Пугу! / Дотягайте, славні чумаченьки, / До темного лугу... / – Ой ради б ми поспішати / Та чумак занедужав* ‘Turį apuokas ant kapo – / Štai kiek išgąščio! Išgąščio! / Traukite, šaunūs čiurmakėliai, / Iki tamsios pievos... / Oi mielai mes paskubėtume/ Bet čiurmakas¹² apsirgo’ (UM 412).

Ypač dažnai pelėda minima įvairiuose tradiciniuose tikėjimuose. Šio naktinio paukščio ūbavimas prie namų lietuvių paprastai aiškinamas dvejopai: 1) kaip artimos mirties ar kitokios nelaimės ženklas, 2) kaip būsimų krikštynų pranašystė. Pirmosios grupės aiškinimų Lietuvoje pasitaiko rečiau: *Pelėda ūbau[ja], tai mirs čia* Rg; *Jei sodyboj ūkia pelėda, mirs kas nors iš tų namų* Srv; *Pelėda panamėj rėkia – bus bėda* Sml. Panašiai, kaip žinome, liaudies kultūroje mitologizuojami ir kai kurių kitų paukščių – varnos, kranklio, apuoko, gegutės – balsai. Antrojo tipo aiškinimų, priešingai, labai gausu, jie paplitę visoje Lietuvos teritorijoje. Tokių aiškinimų irgi gali būti įvairių. Naktinio paukščio ūkavimas reiškia: a) kūdikio gimimą apskritai, b) nesantuokinio kūdikio – vadinamojo mergos vaiko – gimimą. Antrojo tipo aiškinimai būsimą įvykį laiko didele mergaičių nelaimė, nešlove, todėl ir vertina jų griežtai neigiamai: *Kai pelėda tribose rėkia – mergaitė nelaimė. Ji rėkia: „Suvystyk! Suvystyk!“* Reikia pelėdą greičiausiai užmušt JuodKn 381; *Kad pelėda rėkia katram kaime, tenai turi būti prasiradus¹³ mergelė* Gr1 (JuodKn 344); *Kur merga stora, pelėda rėkia: „Suvystyk! Suvystyk!“* Ž1.

Slavai irgi pažįsta pelėdą – mirties¹⁴ ar gimimo pranašę, taigi ir jie tą patį paukštį linkę vertinti ambivalentiškai. Čia, matyt, svarbiausia pati ateities pranašavimo funkcija, kuri, kaip žinome, liaudies kultūroje būdinga daugeliui paukščių: šarkai, gulbei,

12 Ukrainoje ir Pietų Rusijoje šis žodis reiškia keliaujantį prekiautoją, paprastai lydintį vežimų vilkstinę su prekėmis.

13 Vainikėlj praradusi, nėščia.

14 Pasak A. Guros (1997, 567–568), pelėdos pranašauja mirtį lenkams, ukrainiečiams, baltarusiams, rusams, čekiams, lužitėnams, bulgarams, serbams, kroatams, slovėnams.

gandru, gegutei, netgi geniui¹⁵. Pelėdos ūbavimas slavų tautoms itin stipriai asocijuojasi su mirtimi. Tai aiškiai matyti iš gausių pelėdos balso pamėgdžiojimų: *Поховай!* ‘Palaidok!’ (ukrainiečiai), *Pójdź w dołek pod kościółek!* ‘Kraustykis į duobelę prie bažnytėlės!’ (lenkai)¹⁶ (СДр V 97). Slovėnai turi patarlę: *Glas sove – glas smrti* ‘Pelėdos balsas – mirties balsas’ (PRS 142), o rusai sako: *Сова близ дома кричит, к новорожденному* ‘Pelėda prie namų rėkauja – naujagimius’ (Даль 2014, 6413). Nesunku pastebėti, kad ir lietuvių, ir slavų tradicinėje kultūroje paukščių balsus galima perteikti tiek onomatopėjiškai (įvairių ištiktukų pavidalu), tiek ir pavidalu tam tikros frazės, kuri paprastai pasižymi ritmišku tam tikrų garsų kartojimusi – aliteracija arba asonansu. Nurodytuose ukrainiečių ir lenkų kalbų pavyzdžiuose periodiškai kartojamas balsis o, turintis perteikti akustinę asociaciją su pelėdos ūbavimu. Vadinasi, slavų tautų polinkis semantizuoti pelėdos balso keliamą įspūdį, remiantis su mirtimi susijusiais žodžiais, veikiausiai grindžiamas fonetinės motyvacijos principu.

Asociacijų su mirtimi kelia ir daugelio slavų įsitikinimas, kad pelėdos pavidalą įgaunančios mirusiųjų sielos: taip mano lužitėnai, lenkai, vakarų ukrainiečiai. Antai, lenkams atrodo, kad pelėda – tai nekrikštyto vaikelio siela. Esama dar ir kito kio jų tikėjimo: pelėdų pavidalo mirusieji saugo lobius, jų kadaise užkastus į žemę (СДр V 97). Rusai taip pat mano, kad pelėda yra lobių saugotoja (Гура 1997, 574). Lietuviams miręs lobia savininkas dažniausiai pasirodo kaip baisus šuo. Mitologinis vaizdinys *paukštis – siela* yra labai senas, pažįstamas daugeliui tautų. Būtent toks vaizdinys veikiausiai bus inspiravęs ir įsitikinimą, kad pelėdos balsas praneša apie būsimą kūdikį (ypač pavainikį).

Įvairios slavų tautos tame balse girdi įvairių reikšmę turinčius žodžius: *Кы-зы!* ‘mažo vaiko verkimo pamėgdžiojimas’ (baltarusiai), *Сновий!* ‘Suvystyk!’ (ukrainiečiai), *Kotyś!* ‘Supk!’ (lenkai) (СДр V 97). Ukrainiečiai dar pamėgdžioja pelėdą, sakydami: *Повив, повив!* ‘Suvystė’ arba *Вродыв, вродыв!* ‘Pagimdė’ (Гура 1987, 570). Čia ir vėl nesunku pastebėti aiškų asonansą – garsų o, i (vi) ar u pasikartojimą.

Skirtinga garsaus, ausiai nemalonaus pelėdos balso interpretacija, žinoma, labai priklauso nuo to, kokių gaidų žmogus išgirsta, kokių akustinių asociacijų tai kelia. Kai kuriose Lietuvos vietovėse, pavyzdžiui, Utenos arba Upninkų apylinkėse, tai nurodoma visai aiškiai: *Pelėda rėkia kaip vaikas – bus mergos vaikas* Ut (JuodKn 360); *Pelėda verkte verkia, bėdavoja – mirs kas nors* Upn; *Pelėda rauda – mirs* Ut (JuodKn 360). Beje, analogiškai tradicinėje lietuvių kaimo kultūroje aiškinami ir kitų pelėdinių paukščių ūbavimai: *Kad apuokas rėkia kūdikio balsu – bus krikštynos, kad dejuoja – bus šermenys, kad juokiasi – bus vestuvės* Nm (JuodKn 324).

Visai panašiai pelėdos balsą aiškinasi ir slavai, plg. baltarusių: *Яна [сава] крычыць і на хрэсьбіны, і на свадзьбу, і на пахароны, крычыць гэта сава. А ўжо як куга-*

15 Kai kur Pietų Lietuvoje tikima: jeigu genys kala trobos kampa, tą namų šeimininkas mirs. Plačiau apie paukščių gebėjimą pranašauti žr. (Jasiūnaitė 2022).

16 Senais laikais, kaip žinome, buvo laidojama bažnyčių šventoriuose.

каець, то, кажуць, ой, сава кугакаець, будзіць ў цябе малы 'Jinai [pelėda] rėkia ir prieš krikštynas, ir prieš vestuves, ir prieš laidotuves rėkia toji pelėda. O kada jau šaukia „Ku-gu!“; tai sakoma – oi, pelėda kuguoja, turėsi tu mažiuką.' Analogiškai pelėdos balsas nusakomas ir mišlėse: *Плача, як дзіця, а жыве ў лесе* 'Verkia kaip vaikas, o gyvena miške' (Швед 2016, 320). Visais minėtais atvejais nesunkiai pastebima naktinio paukščio antropomorfizavimo (sužmoginimo) tendencija, laikytina savotiška universalija.

Pelėda yra ne tik pelių, bet ir visokių smulkesnių paukštelių, o ypač jų jauniklių, priešininkė. Ji dažnai užpuola ir laukan išleistus naminių paukščių jauniklius, todėl jos kaip ir daugelio kitų kenkėjų reikia saugotis. Kartais tai daroma gana savotiškais, originaliais būdais: *Viščiukus ar žysiukus leidžiant perėti, reik saugotis, kad neužleistum kokio kankintinio¹⁷ dienoj, nes tokius kas nors nukankins: varnos, vanagai, pelėdos, šeškai Grz* (JuodKn 307). Tai puikus panašumo (analoginės) magijos pavyzdys. Pelėda gali pasitarnauti ir kaip veiksminga kenkimo magijos priemonė: *Kad nori, kad kam kitam nebūtų¹⁸ karvelių, tai suieškojęs pelėdos kojas užmesk į tą gyvenimą¹⁹ nunešęs ant aukšto – iš to gyvenimo išlėks lig vieno Grz* (JuodKn 242).

Kenkimo, tikriau sakant, atbaidymo, atgrasinimo magijai pelėdą plačiai pasitelkia ir slavų tautos. Štai Lenkijoje esama papročio prikalti negyvą pelėdą prie klojimo durų. Taip elgiamasi, kad pelės, bijodamos savo priešininkės, neliestų naujo derliaus grūdų (СДр V 98). Ukrainiečiai negyvas pelėdas kabindavo arklidėje, jeigu šeimininkui kildavo įtarimas, kad naminis (*домовик*) naktimis jodo arklius. Buvo manoma, kad tada arklių tvarte gyvenanti dvasia jodinėsi ant pelėdos ir arklių daugiau nebekankinsianti (UM 412). Taigi, pelėda laikoma savotiška mitinės būtybės „transporto priemone“. Šių dienų etikos požiūriu, paprotys gana žiaurus: blogis (žmogui aiškiai naudingo paukščio galabijimas) pasitelkiamas kovoje prieš blogį (graužikus ar pavojų gyvuliams keliančią mitinę esybę). Mitinis mąstymas, deja, kliaujasi visai kitokia sava logika.

IŠVADOS

1. Plėšri pelėda, priskiriama prie pelėdinių paukščių, pažįstama tiek Lietuvoje, tiek ir slavų kraštuose. Kaip matyti iš kalbos medžiagos, folkloro tekstų, papročių ir tikėjimų, paprastai jai priskiriami neigiami bruožai. Toks pelėdos vertinimas kilęs iš regimųjų įspūdžių: jis aiškiai susijęs su pelėdai būdinga išvaizda, jos

17 Šventojo kankinio.

18 Kad kas nors kitas, pavyzdžiui, kaimynas, neturėtų naminių karvelių. Karvelidės kadaise kaimuose buvo gana populiarios.

19 Tarminis žodis čia pavartotas reikšme 'sodyba, ūkis'.

- elgesio ir gyvenimo būdo stebėjimais. Reikšmingi ir akustiniai įspūdžiai, kuriuos kelia pelėdos ūbavimas.
2. Lietuvių ir slavų medžiagos lyginimas rodo, kad pelėdos vaizdinys ir jos tradicinė simbolika minėtose tautose turi daug panašumų. Kalbos lygmeniu pastebimas lietuvių ir daugelio slavų tautų polinkis lyginti su pelėda negražią moterį, o su pelėdžiukais, kuriais didžiuojasi tikrai pati motina, – bet kokį negražų žmogų. Tiesa, frazeologijoje galima išvelgti tam tikrų lietuvių ir slavų kalbinės medžiagos skirtumų: lietuvių frazeologizmuose gana dažnai pabrėžiamas pelėdos nevikrumas, savotiškas jos tupėjimas, kiurksojimas ant šakos. To neaptikome daugelio slavų kalbų frazeologijoje.
 3. Lietuvių ir slavų frazeologijoje akcentuojamas naktinis pelėdos gyvenimo būdas. Minėtini metaforikos skirtumai: slavų kalbose žodžiai, reiškiantys šį paukštį, įgijo perkeltinę reikšmę 'žmogus, kuris naktį nemiega'. Aptikome ir *cos-* šaknies veiksmožodžių, nusakančių mieguistumą ar akių aptemimą: tokia minėtų veiksmožodžių semantika būdinga rytų slavams, lenkams, kai kurioms pietų slavų kalboms. Lietuvių kalbai tokie reiškiniai nebūdingi.
 4. Pelėdos ryšys su naktimi, tamsa tiek lietuvių, tiek ir slavų dainuojamojoje ar pasakojamojoje tautosakoje kelia asociacijų su piktosiomis jėgomis – velniu, ragana. Naktiniam paukščiui priskiriamas gebėjimas bendrauti su ano pasaulio būtybėmis natūraliai skatina bendras lietuvių ir slavų pažiūras į pelėdos polinkį pranašauti – duoti žinią apie nelaimes, ligas, mirtį, kūdikio (dažnai nesantuokinio) gimimą.
 5. Tai patvirtina ir panašus akustinių įspūdžių suvokimas: pelėdos balse linkstama išgirsti arba įspėjimą apie mirtį, arba žinią apie vaiko gimimą. Šiuo požiūriu lietuvių folkloras artimiausias ukrainiečiams ir baltarusiams, nors, antra vertus, panašių bruožų aptinkama ir vakarų slavų (lenkų) arba pietų slavų tautosakoje.
 6. Čia nurodyti bendrieji tradicinės kultūros bruožai byloja apie itin glaudžius, artimus seniausių lietuvių ir slavų požiūrio į plačiai žinomą paukščių giminės atstovę – pelėdą ryšius.

LITERATŪRA

- HAMPL LUBOMÍR, 2012, *Ptactwo we frazeologii czeskiej i polskiej. Konceptualizacja – obraz – odzwierciedlenie*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej. <https://www.sbc.org.pl/Content/331436/HamplPtactwo.pdf>.
- IVANAUSKAS TADAS, 1971, *Pasaulio paukščiai*, Vilnius: Vaga.
- JASIŪNAITĖ BIRUTĖ, 2022, *Gyvūnai lietuvių etninėje kultūroje*. Spaudai rengiamas leidinys.
- JOKIMAITIENĖ PRANĖ, 1970, *Lietuvių liaudies vaikų dainos*, Vilnius: Vaga.
- KONČIUS IGNAS, 1996, *Žemaičio šnekos*, Vilnius: Vaga.
- VĖLIUS NORBERTAS, 2011, *Chtoniškoji lietuvių mitologija*, Vilnius: Aidai.

- ГУРА АЛЕКСАНДР ВИКТОРОВИЧ, 1997, *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва: Индрик. https://inslav.ru/images/stories/pdf/1997_Gura.pdf.
- КОНОНЕНКО ОЛЕКСІЙ, 2017, *Українська міфологія. Символіка*, Київ: Фоліо.
- ТОЛСТОЙ НИКИТА ИЛЬИЧ, 1995, «Мужские» и «женские» деревья и дни в славянских народных представлениях, *Язык и народная культура*, Москва: Индрик, 333–340.
- ШВЕД ИНА, 2016, Міфасемантика вобраза савы у беларускім традыцыйным фальклоры, *Białorutenistyka białostocka*, t. 8, 315–334. <https://doi.org/10.15290/bb.2016.08.20>.

ŠALTINIAI

- AM – *Aukštaičių melodijos*, sud. L. Burkšaitienė, D. Krištopaitė, Vilnius: Vaga, 1990.
- ČUS – *Čiulba ulba sakalas*, sud. D. Krištopaitė, N. Vėlius, Vilnius: Vaga, 1983.
- JuodKn – *Juodoji knyga*, sud. J. Basanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20, 1941–2002*, elektroninis variantas, red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018). <https://ekalba.lki.lt/lietuviu-kalbos-zodynas>.
- LPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios 1–4*, sud. J. Basanavičius, Vilnius: Vaga, 1993–1998.
- LTA – *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.*, red. K. Korsakas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- OPS – *Ožkabalių pasakos ir sakmės*, sud. J. Basanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- PRS – Bojc Etbin, 1980, *Pregovori in reki na Slovenskem*, Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- PŽ – Vosyltė Klementina, *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- SFJP – Skorupka Stanisław, 1968, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza powszechna.
- UM – Войтович Валерий, 2002, *Українська міфологія*, Київ: Либідь.
- VMV – *Vilką minim, vilkas čia. Lietuvių situaciniai posakiai*, sud. R. Kašėtienė, L. Kudirkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- SO – Ожегов Сергей Иванович, Шведова Наталья Юльевна, 1999, *Толковый словарь русского языка*, Москва: Азбуковник. <https://lexicography.online/explanatory/ozhegov/>.
- БАРТАШЭВІЧ ГАЛІНА (склад.), 1972, *Дзіцячы фальклор*, Мінск: Навука і тэхніка.
- ВЭСЛ – *Восточнославянские этимологические сказки и легенды: Энциклопедический словарь*, ред. Г.И. Кабакова; сост. О. В. Белова, А. В. Гура, Г. И. Кабакова, С. М. Толстая, Москва: Неолит, 2019. <https://philologist.livejournal.com/11163533.html>.

- Даль Владимир, 2014, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва: Директ-Медиа.
- МВСр = Мокиенко Валерий Михайлович, Володина Татьяна Владимировна, 2018, *Русско-белорусский словарь сравнений*, Минск: Беларуская навука. https://www.academia.edu/50120867/%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A2_%D0%9C%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%92_%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C_%D1%81%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9.
- ПтП = *Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність. Людини*, 1989, Київ: Наукова думка.
- СДр – Толстой Никита Ильич (ред.), 1995–2021, *Славянские древности 1–5*, Москва: Международные отношения.
- Янкоўскі Фэдар (склад.), 1992, *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*, Мінск: Навука і тэхніка.

Connection of Negative Aspects of Human Life with the Image of an Owl in Lithuanian and Slavic Ethnic Cultures

Abstract

In the present article, the ethnolinguistic perspective on the interpretation of one of the most widespread birds in Lithuania and in the Slavic countries, namely, an owl, is studied. In the cultural tradition, both positive and negative aspects are associated with birds, and, as a rule, only negative ones are associated with birds of prey. The connection of an owl with negative aspects of life is analyzed on three levels: on the linguistic level (metaphors, fixed comparisons, phraseological units, etc.); on the level of folklore texts (songs, fairy tales, legends, etc.); and on the level of traditional concepts. The material for the study has been collected from the explanatory dictionaries of the Lithuanian and various Slavic languages, the phraseological dictionaries, folklore collections, etc.

On the linguistic level, the analysis shows that in the Lithuanian and Slavic languages, an owl is usually associated with an ugly woman, with large bulging eyes, in Lithuanian it is also associated with an ugly sitting person (which is also found in Polish); in Slavic languages, there is a comparison between an owl and a person who has not slept at night for a long time. What is common in the Lithuanian and some Slavic languages is the love of an owl for its ugly children.

In the Lithuanian song material, an owl is depicted as a comic character showing off its “beauty”. In the songs, there is an image of an owl as a rich woman (in Lithuanian and

Belarusian folklore); the wedding motif of an owl married to a sparrow is popular in Lithuanian and some Slavic folklore traditions. The motif of widowhood, single motherhood is vividly represented in the Slavic languages. In Lithuanian and Slavic folklore, an owl is widely represented in marriage songs where this bird usually parodies the bride or another participant in the wedding ceremony. The nocturnal lifestyle is explained in Lithuanian and Slavic folklore by its fear of other birds chasing an owl during the day.

An owl is demonized in the Lithuanian and Slavic folk tradition. For instance, Lithuanian folklore mentions that a witch can turn into an owl, while in Slavic folklore, an owl is often associated with other birds that are servants of the devil. In both Lithuanian and Slavic traditions, owls are able to foretell the future: either future misfortunes or a birth of a child. This is associated with the acoustic impression of owl's cry, and with an idea of its connection with the other world.

The above-mentioned general interpretations of an owl in the traditional culture of Lithuanians and Slavs, primarily Belarusians, Ukrainians, Poles, and to a lesser extent – the southern Slavs, Czechs and Slovaks, prove the close ties between Lithuanians' and Slavs' beliefs.

KEYWORDS: *ethnic culture, zoomorphic (ornithomorphic) metaphor, metaphor, traditional symbols, phraseology.*
